

УДК 94(477-25):378"18"

О. О. Тарасенко

СПОГАДИ ПРО ПРОФЕСОРА ПАВЛОВА (ШКОЛА ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ Св. ВОЛОДИМИРА)

У статті проаналізовано спогади студентів Університету Св. Володимира Олександра Васильовича Романовича-Славатинського, Василя Григоровича Авсеєнка, Веніаміна Йосиповича Португалова про представника школи істориків Університету Св. Володимира, професора кафедри російської історії Платона Васильовича Павлова (1823–1895) за період його успішного викладання у 1847-1859 роках в університеті, де він мав величезний авторитет і глибоке шанування серед студентів, впливав на формування їхнього світогляду, формував свою наукову школу.

Ключові слова: Павлов Платон Васильович, спогади, Романович-Славатинський Олександр Васильович, Авсеєнко Василь Григорович, Португалов Веніамін Йосипович, школа істориків Університету Св. Володимира.

Школу істориків Університету Св. Володимира XIX ст. представляє ціла низка видатних вчених [1], які належать до засновників української національної історичної освіти і науки. Серед них Платон Васильович Павлов (1823–1895) [2, с.533-537; 3], який розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира і має зайняти почесне місце серед викладачів і вчених України середини та другої половини XIX ст. [4]. П. В. Павлова був професором кафедри російської історії Університету Св. Володимира протягом дванадцяти років [5]. Праця професора Павлов на кафедрі російської історії склала другий період у становленні школи істориків університету [6].

Актуальність статті полягає у пошануванні представника школи істориків Університету Св. Володимира XIX ст. професора кафедри російської історії Платона Васильовича Павлова спогадами про нього його студентів Олександра Васильовича Романович-Славатинського, Василя Григоровича Авсеєнка, Веніаміна Йосиповича Португалова у 120 річницю смерті історика. Окремого дослідження, яке аналізує спогади О. В. Романович-Славатинського, В. Г. Авсеєнка, В. Й. Португалова про П. В. Павлова в історичній літературі на сьогодні немає.

Мета статті: проаналізувати спогади О. В. Романович-Славатинського, В. Г. Авсеєнка, В. Й. Португалова і з'ясувати, яким постає П. В. Павлов у мемуарах своїх студентів, дослідити образ Вчителя та значення його впливу на студентів того часу, глибше зрозуміти людину, яка уособлювала свій час та невтомно його творила.

П. В. Павлов посів вакантну кафедру російської історії Університету Св. Володимира після арешту М. І. Костомарова у справі Кирило-Мефодіївського товариства, був її професором протягом 1847–1859 років та виразником школи істориків закладу, яка створювалася, сформував свою наукову школу. Її яскравим представником був його учень, вихованець Університету Св. Володимира, згодом його професор І. В. Лашнюков [7].

Для київського студентства П. В. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, спілкування з яким навчало як потрібно любити свій народ. Енергія професора Павлова та дружні стосунки із студентством стали запорукою успішної діяльності недільних шкіл, організацію і діяльність яких за дорученням попечителя Київського учбового округу М. І. Пирогова у Києві він скеровував. Вчений був щиро й глибоко переконаний, що розповсюдження знань поступово трансформує російське азійське суспільство, студенти-різномисльці шукали у недільних школах революційного збудника. Пояснюючи ідеї соціального та культурного прогресу, П. В. Павлов допомагав молоді усвідомити її високу історичну місію. Свідома інтелігентна молодь бачила в його особі не лише спільника, але значною мірою виразника її ідейної позиції. Через свої погляди П. В. Павлов був під поліційним наглядом. Наказом Міністерства народної освіти від 11 грудня 1859 р. ординарний професор П. В. Павлов був призначений членом Петербурзької археографічної комісії із звільненням від посади у Києві [4].

У кінці 1859 р. П. В. Павлов був переведений на службу у Санкт-Петербург і на початку 1860 р. був призначений лише бібліотекаром бібліотеки для службовців, яка тоді існувала при Міністерстві народної освіти. 14 лютого 1860 р. П. В. Павлова заарештували через справу Харківсько-Київського таємного товариства. Згодом за дозволом Міністерства народної освіти та під його керівництвом він керував недільними школами, які тоді були організовані в Санкт-Петербурзі за зразком київських недільних шкіл та викладав курс всесвітньої історії в училищі правознавства. П. В. Павлов був обраний Радою Санкт-Петербурзького університету екстраординарним професором всесвітньої історії (давнього часу). Проте у 1862–1875 роках він кафедри в університеті не обіймав, а рахувався лише на службі в Петербурзькій археографічній комісії без утримання, а з 1870 р. із невеличким державним утриманням [2, с.535].

2 березня 1862 р. у публічній лекції під егідою Вільного університету, що був створений професорами Санкт-Петербурзького університету після його закриття, проіснував протягом січня – березня 1862 р., і, хоча перебував під постійним наглядом третього відділення Жандармського управління, Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ, збирав на публічні лекції до однієї – двох тисяч слухачів, П. В. Павлов виголосив промову про «Тисячелетіє Росії», в якій наголосив на тому, що за весь час свого існування Росія була рабовласницькою країною, з потужним централізованим державним апаратом, де завжди придушувалися найменші прояви громадської волі, засудив кріпосницький лад Російської імперії та проблемність і ненадійність селянської реформи 1861 р. Текст лекції був схвалений цензором, який не міг

навіть уявити занадто бурхливу реакцію слухачів. Публіка підтримувала лектора галасливими оплесками та криками схвалення. На гучні виклики аудиторії промовець вийшов і, піднявши руку, заявив: «Россия стоит теперь перед бездной, в которую мы все провалимся, если не обратимся к последнему способу спасения, к сближению с народом. Кто имеет уши слушать, пусть услышит!» [8, с.12-13]. 5 березня 1862 р. П. В. Павлов був заарештований і 6 березня 1862 р. висланий у повітове містечко Ветлугу Костромської губернії із заборонаю на майбутнє проводити публічні лекції, тобто викладати.

Після урядових репресій 1862 р., які примусово відірвали П. В. Павлова від безпосередньої участі у науковому і громадському житті, його ім'я поступово забувалося. Заслання 1862 р. відбулося у самому розквіті його творчих сил. На жаль, тяжкі умови заслання підірвали життєві сили історика і він не зміг після повернення у повній мірі розкрити свій потенціал, завершити перервані праці. Завдяки наполегливим клопотанням професора права Університету Св. Володимира О. В. Романович-Славатинського 2 травня 1875 р. П. В. Павлов був затверджений ординарним професором відкритої кафедри історії і теорії мистецтв Університету Св. Володимира. Він також залишався членом Петербурзької археографічної комісії.

Викладацьку, науково-дослідну та музейну діяльність П. В. Павлова у 1875-1885 рр. на кафедрі історії і теорії мистецтв Університету Св. Володимира дослідила у монографії «Мистецька освіта в Київському університеті (1834-1924)» О. В. Сторчай [9, с.114-140]. У цей період професор Павлов облаштував Музей вишуканих мистецтв Університету Св. Володимира.

Олександр Васильович Романович-Славатинський (1832–1910) [2, с. 580-583] – доктор державного права, ординарний професор кафедри державного права Університету Св. Володимира, вчився на юридичному факультеті у 1850-1855 роках. Під час навчання у Ніжинській гімназії мріяв про історію літератури, але те, що у гімназії не викладали грецьку мову змусило його стати студентом юридичного факультету. На першому курсі навчання він вагався чи не змінити факультет. Проте із першого курсу він слухав лекції інших факультетів, у т. ч. лекції професорів історико-філологічного факультету В. Я. Шульгіна, П. В. Павлова, М. Х. Бунге, які стали улюбленими. Імена цих професорів стали заповітними для допитливих студентів початку 50-х років XIX ст. Згадані викладачі у своїх лекціях розвивали та розширювали кругозір студентів, посилювали їхню любов до науки, спрагу до освіти. У спогадах студентів ці імена завжди займають світле та почесне місце.

Спомини О. В. Романович-Славатинського «Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832-1884 г.» були надруковані на схилі життя в 1903 р. у часописі «Вестник Европы» [10]. Вчений згадував, що справжнє зацікавлення юридичною наукою він виніс із аудиторії професора Павлова, який читав тоді російську історію. П. В. Павлов у своїх поглядах на історію російської держави, наслідуючи російського історика права, одного із співзасновників юридичної школи в російській історіографії К. Д. Кавеліна, висував правові питання і робив зі своїх слухачів юристів – шанувальників державного права та історії російського права. Дякуючи П. В. Павлову ці предмети стали улюбленими предметами для занять та обговорення для більш допитливих студентів юридичного факультету. Завдячуючи професору Павлову Романович-Славатинський вирішив продовжувати навчатися на юридичному факультеті і зайнявся поглибленим вивченням переважно історії права та державним правом: «Русскую историю, также как и историю русской литературы, мы сначала слушали вместе с физико-математиками. Но, понимая, какое значение может иметь эта наука для юриста, профессор Павлов вошел в совет с предложением, чтобы мы, юристы, слушали русскую историю вместе с филологами в течение четырех лет. Едва ли чьи-нибудь лекции так содействовали умственному развитию, как лекции этого профессора. Он тогда был полон юности, красоты и нравственной чистоты. Для Киева он был тем, чем Грановский для Москвы, Каченовский для Харькова – сеятелем истины и добра. Я очень ценил его лекции, и, кажется, не пропустил ни одной из них за все четыре года. Однако справедливости требует сказать, что он читал нам не столько русскую историю, сколько историю всемирной цивилизации. Правда, к русской истории относился его прекрасный курс, который он называл «история науки русской истории», но большая часть его лекций была посвящена выяснению закона взаимности услуг – основного закона, движущего историческими событиями. Он обладал редким даром сжато и ясно выразить суть всякой доктрины, всякой философской системы. Если я, например, вынес из университета понимание Гегеля, то был обязан не Неволину или Пилянкевичу, а лекциям профессора Павлова», – згадував О. В. Романович Славатинський [10, с. 619].

«Натура робкая и теоретическая, он терялся и запутывался на практике. Он сделал большую ошибку, что променял Киев, в котором он был так популярен и влиятелен, на Петербург, в котором он так сгинул, испытавши продолжительную ссылку, что когда большими моими стараниями он возвратился в Киев на кафедру истории изящных искусств, мы не узнали в нем прежнего, чудесного Павлова – носителя высоких идей, сеятеля правды и добра. Не забыть мне прощального обеда, который мы устроили ему осенью 1859 года, и моей застольной речи, в которой я чествовал Павлова за то, что во время всеобщей болезни молчания он имел гражданское мужество говорить свободное слово. Павлов был близок к Бунге и Шульгину; их связывала общая любовь к науке и просвещению, общие и благие намерения и одинаковые взгляды на существующий порядок вещей», – споминав О. В. Романович-Славатинський [10, с.620]. У своїх спогадах Романович-Славатинський помилково зазначає, що прощальний вечір із професором Павловим відбувся восени 1859 р. Насправді він відбувся наприкінці грудня 1859 р.

О. В. Романович-Славатинський згадує своє перебування у травні - липні 1870 р. у Санкт-Петербурзі, куди він повів друкувати свій рукопис докторської дисертації «Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права» [11]. Справа із надрукуванням дисертації затягнулася і він мав досить багато часу для спілкування: «Но особенно часто я проводил время со своим профессором Павловым. Я нашел в нем большую перемену: глядя на него, разбитого жизнью, мне жалко было того молодого полного жизни

Платона Васильевича, которого мы так любили слушать. Даже наружный вид его очень изменился: не было его чудных кудрей до плеч, потускнели черные огненные глаза, на лице – следы перенесенной оспы... Таким был Павлов в 1870 году, через 11 лет после того, как мы делали ему в Киеве прощальные овации. В беседе он был довольно тяжел своим многословием и повторением уже сказанного. Видно было, что им пережита нравственная катастрофа. Но мне все-таки он был мил и дорог, с ним связывались воспоминания о студенческих годах, о мысли ранней. Я задумал, как бы переселить нашего Павлова опять в университет св. Владимира, на кафедру теории и истории изящных искусств. И мне это удалось, благодаря в особенности поддержке Кистяковского. Мы опять увидели Павлова на кафедре нашего университета. Но это был уже не прежний Павлов, а его развалина...», – висноував О. В. Романович-Славатинський [10, с. 201-202]. Відпрацювавши в Університеті Св. Володимира десять років П. В. Павлов у 1885 р. повернувся до Санкт-Петербурга.

Василь Григорович Авсеєнко (1842–1913) [2, с.11-12] – відомий драматург, критик, мемуарист. Закінчив Першу Київську гімназію, навчався на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира у 1859–1863 рр., у 1864–1866 рр. був приват-доцентом кафедри всесвітньої історії, читав лекції з нової історії. Лекції В. Я. Шульгина та М. Х. Бунге сформували його академічні зацікавлення, про що він відзначає у своїх спогадах. Творче життя В. Г. Авсеєнка було довгим та продуктивним. Він співробітничав із відомими газетами та журналами, залишив значну літературну спадщину. На початку ХХ ст. його друкували, вважали гарним белетристом, який зразково описує побут, талановито зображає російську дійсність кінця ХІХ ст. Спогади «Школьные годы. Отрывки из воспоминаний. 1852–1863.» в яких він згадує професора Павлова, були надруковані у 1881 р. в журналі «Исторический вестник».

«В университет я поступил в сентябре 1859 года. то время историко-филологический факультет в Киеве считался блистательным. Его украшали В. Я. Шульгин, П. В. Павлов, Н. Х. Бунге; число студентов на нем было очень значительно, благодаря главным образом тому, что в киевском университете вообще было много поляков, сыновей местных помещиков, а польское дворянство всегда отличалось склонностью к словесным наукам», – згадував В. Г. Авсеєнко [12, с. 716]. У спогадах. Авсеєнко змальовує портрети професорів та відзначає особливі риси, які відрізняли університетське життя під час його навчання у 1859–1863 роки.

«Имя Платона Васильевича в начале 60-х годов, т.е. с переездом его в Петербург, сделалось очень известно. Но в Киеве, и в особенности между студентами, он еще раньше пользовался громадною популярностью. Его любили, его поклонялись, его именем клялись. Он соединял в себе репутацию основательного ученого с ореолом носителя так называемых «лучших идей», призванного руководить молодым поколением в его стремлении к общественному и нравственному идеалу. В то время, т.е. в 1859 году, когда я поступил в университет, роль эта была довольно новая. Мои товарищи были, так сказать, полны Павловым. Понятно, с каким нетерпением ждал я увидеть и услышать его. Громадная, едва ли не самая большая во всем университете, аудитория была битком набита. Сошлись разумеется не одни только филологи и юристы, для которых читалась русская история – сошлись студенты всех факультетов и всех курсов, поляки, хохлы, жиды – в особенности жиды. Позади кафедры, у стены, в проходе, густо теснились студенты и посторонние лица, устроившиеся кое-как на натасканных отовсюду скамейках [...]. Наконец профессор появился. Это был среднего роста человек, очень симпатичной, даже красивой наружности, с застенчивым румянцем на лице и прекрасными блистающими глазами. Робко пробираясь в толпе, взошел он на кафедру, и лекция началась», – споминав В. Г. Авсеєнко [12, с. 723].

«Существенная разница между впечатлением, производимым Платоном Васильевичем, и его установившейся гораздо раньше репутацией, долго приводила меня в недоумение. Впоследствии, она для меня объяснилась. Почтенный профессор принадлежал к категории крайне и мучительно увлекающихся людей. Он перед тем только что совершил продолжительную поездку за границу, и эта поездка отчасти сбила его с толку. Он пристрастился к археологии и истории искусства, волновался итальянскими и готическими памятниками, всем тем, что ему открыли европейские музеи. Вкус к этой новой области настолько овладел им, что совершенно оттеснил прежние интересы. Притом, ум П. В. Павлова был из тех, которые не удовлетворяются специальным знанием, которые вечно тревожатся потребностью вместить в себе «все человеческое». Отсюда постоянное блуждание в общем и безграничном, чрезмерная отзывчивость на вопросы жизни, беспокойная жажда большой и еще не определенной роли. Натура высоко-симпатичная и глубоко-несчастливая, как мне казалось...», – підсумовував В. Г. Авсеєнко [12, с. 724].

«Я однако остался при том убеждении, что несмотря на свои обширные познания и несомненную даровитость, Платон Васильевич был обязан своей громадной популярностью в университете не своим заслугам, как ученого и профессора, а своей роли носителя «лучших идей» и руководителя молодежи. К сожалению, лично я не наблюдал его в этой роли – он при мне оставался в университете лишь три-четыре месяца – но я видел на своих старших товарищах, что влияние его на них было громадное. В этом смысле он имел то же значение, как Грановский в Москве, как Белинский в литературных кружках. Он был носителем общих гуманных и прогрессивных идей, наследованных от них обоих. К сожалению, время и условия, среди которых пришлось действовать Платону Васильевичу, были совсем иные. На киевской почве эти общие идеи сталкивались с частными вопросами – польским, украинофильским и крестьянским. В 1859 году еще не видно было, в какой форме произойдет столкновение, но уже чувствовалась трудность пребывания в сфере общих идей. Мне, как человеку пришлому в крае, это было довольно заметно, и может быть именно по этой-то причине мне постоянно казалось, что Платон Васильевич не имеет под ногами почвы», – висноував В. Г. Авсеєнко [12, с. 724-725].

«В начале 1860 года уважаемый профессор покинул университет и переехал в Петербург [...]. Студенты точно осиротели... Редкие письма, получавшиеся от Платона Васильевича, прочитывались

кажется каждым образованным человеком в городе... . Потом дошли слухи, что он принужден покинуть Петербург, что в его судьбе произошла печальная перемена. Горе знавших его было неподдельное, искреннее. [...] В настоящее время [автор має на увазі 1875–1880 рр. – О.Т.] П. В. Павлов снова возвращен киевскому университету, где занимает кафедру истории искусства. Я не сомневаюсь, что новое поколение студентов относится к нему с тем же уважением, с теми же горячими симпатиями, с какими относились мы», – підсумовував В. Г. Авсеєнко [12, с. 725].

Веніамін Йосипович Португалов (1835–1896) [13] – громадський діяч, учасник громадського руху 50-х – початку 60-х років XIX ст., згодом – земський лікар, публіцист. Закінчив Полтавську гімназію, з 1854 р. навчався у Харківському університеті, був членом і бібліотекаром таємного Харківського студентського товариства. У 1858 р. перевівся до Університету Св. Володимира у Київ. Брав активну участь у роботі перших недільних шкіл, організованих у Києві професором Павловим. У лютому 1860 р. був заарештований у Києві у справі Харківсько-Київського студентського таємного товариства. Згодом перевівся до Казанського університету, який закінчив із званням лікаря. Проживав і працював лікарем у Пирятині. 5 вересня 1862 р. вдруге був заарештований за участь в українофільському гуртку. Висланий під нагляд поліції у Пермську губернію. Працював лікарем на уральських гірничих заводах. Після 1863 р. перебував на засланні на Уралі. У 1874 р. працював земським лікарем у В'ятці. Восени 1874 р. був втретє заарештований і відправлений у Казань. Із 1876 р. і до смерті у 1896 р. жив і працював земським лікарем у Самарі, де став одним із найбільш відомих, шанованих лікарів, теоретиків та практиків земської медичної праці [14].

У студентські роки В. Й. Португалов належав до Харківсько-Київського таємного товариства. У Києві в 1858–1859 роках він входив до гуртка студентів, які гуртувалися навколо професора Павлова, брав участь у роботі недільних шкіл. В. Й. Португалов постійно спілкувався із П. В. Павловим не тільки в університеті, але і поза ним, був добре обізнаний про його погляди, настрої, образ думок і життя. Спомини В. Й. Португалова розкривають характер спілкування професора Павлова зі студентами, його вплив на них, роль у відкритті та облаштуванні недільних шкіл, духовний і зовнішній вигляд вченого. Спогади писалися після звістки про смерть 29 квітня 1895 р. професора і наставника П. В. Павлова, написані не для друку, а у кінці життєвого шляху автора, майже через 40 років після описуваних подій, після переосмислення минулого кризь життєвий досвід прожитих десятиліть, датовані липнем 1896 р., 20 жовтня 1896 р. автор спогадів помер [14].

Дещо захоплений тон та ідеалізоване зображення людини, якій присвячені спомини, близьке відгуку про П. В. Павлова студента Португалова у листі до С.С. Римаренко 16 грудня 1859 г. [15, с. 251], в якому він називає П. В. Павлова Грановським Університету Св. Володимира, і це виявляє розуміння ним загального сенсу та напрямку діяльності професорів-просвітителів [16].

В. Й. Португалов згадував: «Одна из самых светлых эпох университетской жизни протекла в Киеве в конце 50-х и в начале 60-х годов, когда во главе просвещения стоял бессмертный ученый, педагог и хирург, один из самых выдающихся гуманистов русских – Пирогов. А науку в это же время двигали ряд блестящих светил, нигде в России не имевших себе подобных: Меринг – ведал медицину, Шульгин – историю человечества, а незабвенный Платон Васильевич Павлов излагал и рассказывал про историю русского народа. Здесь впервые в Киеве возникла первая воскресная школа. Она – всецело творчество проф. Пл. Вас. Павлова. Ближайшими исполнителями этой мысли был студент Вороной с товарищами – кружок студентов, обожавших своего профессора, с разрешения и при некотором сердечном участии самого Пирогова. Обстоятельства того времени особенно счастливо сложились в Киеве, в 1858 г. мы были еще студентами в Харькове и проф. Павлов проживал за границей» [15, с. 251].

У 1858 р. після того, як сто сорок студентів Харківського університету отримали догану та декілька з них були відраховані на рік, ті, хто не захотів залишатися у Харкові, перевелися до Університету Св. Володимира в Київ [12, с. 252]. В. Й. Португалов пригадував: «... нас главным образом привлекала слава Пирогова. О Павлове мы не слыхали. В Киеве нам скоро представился случай ближе подойти к Пирогову, и он нас буквально очаровал. Не замедлили мы в этом убедить нас в деле. Харьковцы в Киеве пользовались особым почетом и уважением товарищей. У меня в квартире составилась большой кружок отборных студентов, собиравшихся по воскресеньям с чисто литературными целями: выписывали лучшие журналы, читали лучшие статьи, спорили, толковали. [...] Таким образом, мы явились в Киев совершенно готовыми, взрослыми молодыми людьми, даже отчасти с определенными мировоззрениями и стремлениями. Вскоре к нам присоединился студент Среткович, серб, впоследствии профессор в Белграде и близкий приятель проф. Павлова. Среткович передал мне желание проф. Павлова лично познакомиться. Так началось наше сближение: кружок студентов, собиравшийся у меня, стал кружком Павлова» [15, с. 252].

«Он тогда только что вернулся из Европы, из Парижа и Лондона, где он прожил около полугода. Его рассказы о Европе, о личных встречах приводили нас в неописанный восторг, и он вскоре стал нашим кумиром, нашим идолом, которого мы обожали, восхищались им, любили его до самоотверженности», – споминав В. Й. Португалов [15, с. 252].

«Осенью и весной, а потом и во время ваката мы совершали прогулки по городу, он нам объяснял архитектуру киевских зданий, их историческое происхождение и значение, объяснял историю Киева и его достопримечательности и древности. Все это он знал в совершенстве, а для нас это был новый, невиданный мир. Случалось, что мы большим обществом студентов предпринимали прогулки по Днепру в лодке при лунном свете; пели, острили, шутили, но не возбуждались никакими напитками. Павлов не курил, не пил, не играл. Это был человек! Мне теперь 60 лет; я в жизни знал сотни профессоров, писателей, поэтов, чиновников, врачей, просто граждан. Ни до, ни после я не встречал уже «такого» человека не от мира сего, каким был Павлов. Даже думаю, что едва ли за все это время найдется другой, подобный ему.

Это просто был святой жизни человек, какого только может нарисовать Ваше высокое воображение о человеке», – відзначав В. Й. Португалов [15, с. 252].

Веніамін Йосипович згадував спілкування професора Павлова із студентами: «Он нас учил нравственности... и больше всего своим примером... Своею сверхъестественной гуманностью, кротостью, незлобностью, отсутствием всяких низменных страстей. Ни зависти, ни алчности, ни любостяжания. У него ничего не было, и ему ничего не нужно было. Я не знаю, есть ли в целой Европе еще хотя один такой человек, как Павлов, которому так было бы чуждо чувство мести и вражды, совершенно недоступные и непостижимые душе Павлова» [15, с. 253].

В. Й. Португалов відзначував зовнішність вчителя: «Павлов был поразительный красавец. Между мужчинами такие красавцы – величайшая редкость, он постоянно пользовался хорошим здоровьем, лицо – кровь с молоком, стройный, высокого роста, брюнет с матовым румянцем, мягкие, нежные черты, глаза, полные огня, ума и доброты, в высшей степени симпатичное выражение лица приковывало к себе внимание всех присутствующих. Речь тихая, плавная, внятная, логическая, а подчас ироническая, добродушная улыбка редко сходила с очаровательных его уст [...] он читал историю в Киевском институте благородных девиц. Можно ли удивляться, что институтки его обожали, когда мы, взрослые студенты, уже вкушивши от древа познания добра и зла, тоже его обожали. Но Павлов никогда не был женат, и я не знаю, были ли в его жизни сердечные увлечения. Я почти убежден, что их не было. Да, мне это казалось несколько неестественным и смущало меня. Однажды я его спросил: «П.В., почему Вы не женитесь?». «Грешный человек, не встретил в жизни умной женщины», – ответил он мне. Теперь я вполне понимаю Павлова, понимаю его идеальные требования... Между тем, он очень сочувствовал образованию и учености женщин и их прогрессивным стремлениям. Мы от него впервые узнали, что в Лондоне женщины сидят на кафедрах и читают лекции. Нам это тогда казалось неестественным, чуть не святотатством. Он же убедил нас, что это лишь ветхозаветный предрассудок, и горой стоял за высшее образование и равенство во всем обоих полов» [15, с. 253]. «Домашняя обстановка Павлова в Киеве была до чрезвычайности проста и оригинальна. Обыкновенно две-три комнаты, всегда довольно чистые и никаких украшений.[...] П. В. Павлов аристократически привык соблюдать безукоризненную чистоту во всем и всюду», – споминав В. Й. Португалов [15, с. 254].

Веніамін Йосипович підкреслював: «Хотя, как медики, мы не принадлежали к прямым слушателям проф. Павлова, но его лекции посещал весь университет. Помню первую: в самую большую аудиторию собрались все студенты, за исключением разве нескольких фанатиков-поляков, которым, несмотря на всю свою гуманность, толерантность и полнейшее отрешение от национальных предрассудков, Павлов, однако, не считал нужным льстить или искать популярности. Павлов читал два часа сряду; было до того тихо, что, если бы муха пролетела, было бы слышно, когда умолкал профессор. С напряженным вниманием молодежь всех факультетов следила за каждым словом обожаемого профессора. [...] Всех, кроме того, подмывало любопытство, что скажет Павлов нового по возвращении из-за границы. Двухчасовая лекция нисколько никого не утомила, и все, что он сказал, все было ново или казалось новым, свежим, чарующим. Мы, новички из Харькова, где мы провели уже 4 года студентами и восхищались проф. Каченовским, мы впервые постигли, что такое живое, увлекательное, правдивое слово глубокого знатока истории своего народа. Павлов был серьезный ученый, мыслитель, мудрец, народный вития, умевший «Глаголом жечь сердца юношей!». Это при всем том был неиссякаемый клад знаний. Чего он не знал? И что это была за память? Целые летописи катал наизусть...» [15, с. 254].

Португалов наголошував: «... сын крестьянки, понятно, что Павлов глубоко сочувствовал всем реформам и готов был душу свою положить за благо родного народа. Мы, молодежь, тогда впервые в общении с Павловым постигли, что значит любить свой народ. Все его рассказы, все его беседы, все суждения и все мысли зиждились на одной и несокрушимой идее: идее о народе. В Европе, в Лондоне, его преимущественно интересовало то, что там сделано и делается для своего народа. С необычайным увлечением передавал он нам о тамошних учреждениях для образования народа и, между прочим, о воскресных школах, и, когда Вороной решил создать такую же в Киеве, Павлов как-то особенно оживился, одухотворился, забыл все окружающее, точно он озарился новым светом, и всем пылом своей высокой и несравненной души предался этому делу. Прежде он что-то не ладил с Пироговым, что нас, обожавших обоих, крайне огорчало. Но тут они сошлись дружески, братски, родственно и друг о друге уже не могли говорить равнодушно. Сам Пирогов приходил к нам в школу, садился рядом с учениками на скамью, присматривался и внимательно прислушивался и входил во все подробности...» [15, с. 255].

«Университет, наука, округ, Европа – все вдруг исчезло: пред ним носился один лишь образ всеграмотного русского народа. Что это была за эпоха! В какое время мы жили: «Весна жизни цветет лишь раз», – сказал Шиллер... Он очень хорошо знал, что он идол молодежи, что он – наш идол, и ни на волос не зазнавался. Я должен тут снять с него даже тень к[акого] н[ибудь] попрека в политической неблагонадежности. Меньше всего в беседах он касался государственного строя иначе, как исторически; ни единым словом он не выходил из разумного понимания существующего строя. Словом, он и тут был совершенно безупречен. Что касается его нравственных воззрений, то, если в России был человек, который всю жизнь оставался верен принципу, провозглашенному впоследствии Л. Толстым: «О несопротивлении злу», то это, конечно, был проф. Павлов», – підсумовував В. Й. Португалов [15, с. 255].

Веніамін Йосипович Португалов узагальнював: «Недолго длилось наше общение с ним. Около двух лет мы наслаждались этим светлым образом, и в конце 1859 г. [...] он уехал в Петербург. Молодежь в числе около сотни студентов и других поклонников собралась вечером в тесную квартиру, чтоб провести прощальный вечер с обожаемым учителем. Кто провел этот вечер – умрет, не забудет его, и это одно из самых светлых, самых отрадных воспоминаний молодости. Все говорили, как вдохновенные, и всем и

каждому в отдельности Павлов отвечал прекрасными речами. Его ораторскому красноречию не было конца... А тосты! Ничего подобного больше уже не было в жизни... Я прожил 60 лет, видел и знал людей от Самары до Петербурга, Парижа, Одессы или Москвы, но равного Павлову не встречал, не знал никого. [...] Все грядущие поколения интеллигенции в России не могут желать лучшего и более совершенного образа, каким был П. В. Павлов» [15, с. 256; 17].

Підсумуємо, постать професора Павлова була непересічною для свого часу. Спогади О. В. Романович-Славатинського, В. Г. Авсеєнка, В. Й. Португалова дозволили глибше зрозуміти П. В. Павлова як людину, яка уособлювала свій час та невтомно його творила. Збагнути його як вченого, викладача, яскраву особистість та той вплив, який він своєю діяльністю спрямовував на формування широкого світогляду київського студентства. Усвідомити, що для київського студентства П. В. Павлов був кумиром, шанованим вченим, мислителем, який допомагав молоді осягнути її історичну місію. Проаналізувавши записки колишніх студентів про П. В. Павлова, ми прийшли до висновку про те, як сердечно й щиро вони вшановують його у своїх споминах, як пронесли крізь життя вдячну пам'ять про Вчителя, який вплинув на їхнє становлення, формування світогляду та мотивацію вивчати та розуміти історію. Вважаємо, саме у цьому є одна із сильних сторін цих споминів, які залишаються актуальними для нас у XXI ст. Вчений – просвітник Платон Васильович Павлов, який формував і розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира, належить до видатних викладачів і вчених України середини та другої половини XIX ст.

Джерела та література

1. Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. / Ольга Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под. ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.
3. Шевченко Л.В., Таран О.Г. Павлов Платон Васильович / Л. В. Шевченко, О. Г. Таран [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-rosiyi-kafedra/pavlov-platon-vasyl%60ovych/>
4. Тарасенко О. О. До становлення школи істориків Університету Св. Володимира: Платон Васильович Павлов / О.О. Тарасенко // Парадигма пізнання: гуманітарні питання, 2015. – Том 7, № 10. – С. 5-30.
5. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) / О. О. Тарасенко // Історична думка, 2010. – № 1(2). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf
6. Тарасенко О. Викладацька діяльність П. В. Павлова в Університеті Св. Володимира у середині XIX ст. / О. О. Тарасенко // Література та культура Полісся, 2007. – № 38. – С. 236-248.
7. Тарасенко О. Формування наукових шкіл істориків в Університеті Св. Володимира: Іван Васильович Лашнюков / О.О. Тарасенко // Київські історичні студії. Збірник наукових праць, 2015. – № 1. – С. 108-114.
8. Лемке М. Дело профессора Павлова / М. Лемке // Очерки освободительного движения 60-х годов. – СПб., 1908. – С. 7-13.
9. Сторчай О. В. Мистецька освіта в Київському університеті (1834-1924) / О. В. Сторчай. – К.: Щек, 2009. – 335 с.
10. Романович-Славатинський А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832-1884 гг. / А.В. Романович-Славатинський // Вестник Европы, 1903. – Ч. 2. – С. 606-650. – Ч.5. – С. 181-205.
11. Романович-Славатинский А. В. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А.В. Романович-Славатинський. – СПб.: Тип. Мин-ва внутренних дел, 1870. – 594 с.
12. Авсеенко В. Г. Школьные годы: Отрывок из воспоминаний. 1852-1862 / В. Г. Авсеенко // Исторический вестник, 1881. – Ч. 4.
13. Португалов Вениамин Осипович // Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона, 1912. – Том 12. Обычай – Проказа. – Стлб. 761–762. [Електронний ресурс] https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Португалов_Вениамин_Осипович
14. Тарасенко О.О. Спогади В. Й. Португалова про професора Павлова (школа істориків Університету Св. Володимира / О.О. Тарасенко // Матеріали XII Міжнародної наукової інтернет конференції «Актуальні наукові дослідження сучасності (22-24.12. 2015)». Історія. Збірник наукових праць. – Київ, 2015. – С. 77-85.
15. В. О. Португалов. Ученик об учителя / В. О. Португалов // Исторические записки, 1986. - Том 113. - С. 250-256.
16. Эймонтова Р. Г. Учёный просветитель П. В. Павлов (60-е годы XIX в.) / Р. Г. Эймонтова // Исторические записки, 1986. – Том 113. - С. 208-249.
17. Прощальная лекция пр. П. В. Павлова, студентам Киевского университета, зачит. в декабре 1859 г. // Исторические записки, 1955. – Т. 52. – С. 265-266.

Tarasenko O. A. Memories about professor Pavlov (School of historians of St. Volodymyr University)

The article analyzes the memories of students of St. Volodymyr University Olexander Romanovych-Slavatynskyy, Vasylyi Avseenko, Veniamin Portyhalov about the spokesman of the school of historians of St. Volodymyr University professor of Russian history Platon Pavlov (1823-1895) during the period of his successful teaching in 1847-1859 years at the university, where he enjoyed great prestige and profound respect among students, influenced to the formation of their worldview, formed his scientific school.

Keywords: *Platon Pavlov, memories, Olexander Romanovych-Slavatynskyy, Vasylyi Avseenko, Veniamin Portyhalov, School of historians of St. Volodymyr University.*

Тарасенко О. А. Воспоминания о профессоре Павлове (школа историков Университета Св. Владимира)

В статье проанализированы воспоминания студентов Университета Св. Владимира Александра Васильевича Романовича-Славатинского, Василия Григорьевича Авсеенко, Вениамина Иосифовича Португалова о представителе школы историков Университета Св. Владимира, профессоре кафедры русской истории Платоне Васильевиче Павлове (1823-1895) за период его успешного преподавания в 1847-1859 годах в университете, где он пользовался огромным авторитетом и глубоким почитанием среди студентов, влиял на формирование их мировоззрения, формировал свою научную школу.

Ключевые слова: *Павлов Платон Васильевич, воспоминания, Романович-Славатинский Александр Васильевич, Авсеенко Василий Григорьевич, Потругалов Вениамин Иосифович, школа историков Университета Св. Владимира.*